

А. В. Скоробагатько, канд. юрид. наук

Одеська національна морська академія,
кафедра цивільного та трудового права,
вул. Дидріхсона, 8, м. Одеса, 65058, Україна

ЗАРОДЖЕННЯ УТРИМАННЯ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ ОСІБ В УМОВАХ ДОДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ СУСПІЛЬСТВА

В статті досліджуються особливості утримання непрацездатних осіб, визначаються форми і підстави надання допомоги в додержавний період становлення суспільства.

Ключові слова: нужденність, надання допомоги, форми забезпечення, непрацездатність.

В Україні з моменту проголошення незалежності і до цього часу триває процес реформування законодавства про соціальне забезпечення і, зокрема, такої важливої його складової, як пенсійне законодавство.

Усі суспільно-правові явища необхідно досліджувати через призму їх історичного розвитку. Тому дослідження питань пенсійного забезпечення на сучасному етапі не може бути проведено без ґрунтовних історико-правових та порівняльно-правових досліджень. Слід погодитися з Болотіною Н. Б., яка слушно зазначає, що проблема організації соціального забезпечення — історична, тому не можна зрозуміти сучасні державно-правові моделі соціального забезпечення, не ознайомившись з історією розвитку соціального забезпечення як інституту громадянського суспільства у світі та в Україні [1, 55].

Варто зазначити, що деякі питання надання допомоги нужденним досліджувалися в дореволюційний і радянський періоди такими науковцями, як В. А. Гаген, В. І. Герье, В. П. Литвинов-Фалінський, Б. Г. Данський, В. Рошер, П. І. Георгієвський, М. А. Вігдорчик, В. М. Догадов, Л. В. Забелін, Б. А. Любимов, М. А. Семашко. Значна частина видань того часу носили теоретико-прикладний і порівняльно-правовий характер, часто досліджувалися загальні соціальні проблеми. В другій половині ХХ сторіччя проблеми соціального забезпечення набули актуальності, але питання історичного розвитку досліджувалися не так часто і носили фрагментарний характер. В даний період проблеми пенсійного забезпечення активно вивчають Р. І. Іванова, Г. С. Кудрявцев, М. І. Полупанов, В. А. Тарасова, В. Ш. Шайхатдінов. Певним історичним періодам розвитку законодавства про пенсійне забезпечення присвячена монографія Є. І. Астрахана [2].

У сучасній українській правовій літературі почали з'являтися публікації, в яких досліджується історія зародження соціального забезпечення на території сучасної України. Зокрема, йдеться про роботи Б. О. Надточія, Б. І. Шашківа, Н. Б. Болотіної, І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко. Однак, не зважаючи на це, чимало питань і дотепер залишаються недослідженими та потребують уваги.

Метою даної статті є спроба дослідити становлення та розвиток основних форм допомоги і взаємодопомоги непрацездатним особам в період додержавного устрою суспільства.

Історична наука свідчить, що історія людства складається із двох основних пластів: первісного суспільства і цивілізації. За тривалий період свого існування (більше 2 млн років) первісне суспільство пройшло великий шлях розвитку, в результаті якого суттєвих змін зазнав його соціокультурний і господарський устрій

[3, 3]. Залежно від засобів господарювання, на думку вчених, суспільство пройшло в період своєї еволюції два головних етапи: 1) невиробляючої економіки (такої, що привласнює; збірної) — одержання готових продуктів шляхом збирання плодів, полювання, рибного лову. Це етап матриархату; і 2) виробляючої економіки — одержання продуктів у результаті розвитку землеробства, скотарства, металообробки. Це етап патріархату [4, 52].

Об'єктивна необхідність в утриманні непрацездатних членів суспільства існувала з давніх часів. При первіснообщинному ладі відношення до хворих і старих у різних племен і на різних етапах його розвитку було неоднаковим. Уявлення про те, яким має бути соціальний захист, змінювалося та удосконалювалося з розвитком людського суспільства. Протягом століть функцію підтримки непрацездатних виконувала церква, монастирі, благодійні організації, різні товариства взаємодопомоги тощо.

Будь-яке суспільство, вважають фахівці, повинне бути якимось чином організовано, тобто організаційно оформлено [5, 35]. За час свого розвитку, від появи до зародження державності, людське суспільство пройшло декілька етапів. Першим об'єднанням людей було первісне стадо, яке змінилося родовим ладом, основою якого був рід, що являв собою тісно згуртовану групу кровних родичів, який складався з кількох патріархальних сімей. Декілька родів об'єднувалися у невеликі родові групи або безпосередньо у плем'я [6, 331]. Племена займали великі території і мали схожий характер господарювання, спільний побут, мову, вірування, звичаї тощо. Щоб вижити, люди повинні були об'єднуватися, колективно працювати, вести спільне господарство, разом піклуватися про дітей.

В первісному суспільстві рівень розвитку був настільки примітивним, що праця покривала тільки насущні потреби роду на найнижчому рівні споживання. Необхідні продукти чи інші необхідні речі для забезпечення старості чи настання непрацездатності одноплемінників не виділялися із сукупного продукту, добутого членами роду. В цих умовах немічні та хворі були часто приречені на смерть, так як не могли забезпечити себе харчами, а родова община не була спроможна їх утримувати. Нас не повинно дивувати те, що в надзвичайних умовах у дикунів виникали звичаї знищення безпомічних старих, як обтяжуючих общину споживачів засобів існування, відзначав професор В. Ефроїмсон [7, 201].

Відомі російські вчені Р. І. Іванова, В. А. Тарасова вважають, що прообразом соціального забезпечення було общинне утримання, яке на зорі людства розповсюджувалося тільки на вагітних жінок, зайнятих доглядом за немовлятами і дітьми. В епоху варварства і дикості таке утримання ще не було проявом альтруїстичних проявів людини, а обумовлювалося тільки біологічними законами виживання та збільшення своєї численності, та було в значній мірі рефлекторним. Від хворих і старих працездатні члени роду, племені позбавлялися з безпошадною жорстокістю [8, 8].

Зазначене положення знайшло підтримку і в сучасній юридичній літературі. Так, М. В. Лушнікова, А. М. Лушніков, автори сучасного фундаментального підручника “Курс права соціального забезпечення” зазначають, що благодійництво є притаманним людській природі проявом милосердя, співчуття до близьких. В такому контексті воно було притаманне людині на ранніх етапах розвитку, чим і виділяло її із категорії інших живих істот. Очевидно, що підтримка вагітних та жінок, які виховували маленьких дітей на ранніх етапах первіснообщинного ладу була скоріше проявом біологічного інстинкту до збереження роду, що спокійно дозволяло позбавлятися від стариків, хворих та скалічених [9, 13–14]. Схожу точку зору висловлює і український дослідник Б. І. Сташків, який зазначає, що підставами для такої підтримки були дітонародження, догляд за немовлятами, відсутність певного рівня працездатності дітей. Старість, хвороба, вдівство до уваги не бралися. Тут спрацьовували перш за все біологічні, а не соціальні закони [10, 297]. Далі

автор відзначає, що на даному етапі розвитку суспільства старих і хворих убивали шляхом залишення їх у полі чи в лісі, у покинутій хаті, утоплення у воді, добивання довбнею [10, 299]. Згодом від цього ритуалу поступово відійшли.

Дещо з інших позицій підходив Ф. Енгельс до висвітлення питання надання допомоги нужденним в первісному суспільстві. Так, в роботі “Походження сім’ї, приватної власності і держави” він, даючи характеристику родовій організації суспільства, з піднесенням писав: “Що це за чудесна організація цей родовий устрій у всій його наївності і простоті! Без солдатів, жандармів і поліцейських, без дворян, королів, намісників, префектів чи суддів, без тюрем, без судових процесів — все йде своїм установленим порядком”. Далі автор зазначає, що “бідних і нужденних в ті часи не могло бути, так як рід знав свої обов’язки перед престарілими, хворими та скаліченими на війні” [11, 97–98]. Таке оптимістичне висвітлення відносин у первісному суспільстві не одержало підтримки, особливо серед сучасних дослідників, і, на нашу думку, такий підхід є перебільшеним.

У зв’язку із сказаним вище можемо стверджувати, що на зорі зародження людської цивілізації тимчасова непрацездатність, викликана дітонародженням, необхідністю догляду за дітьми, та відсутність відповідного рівня працездатності у дітей стали першими соціальними підставами для надання допомоги.

Пізніше, в період розквіту первіснообщинного ладу, з появою вогню, старики почали турбуватися про його підтримання, допомагали жінкам в приготуванні їжі та догляді за дітьми. В обмін на це громада стала проявляти до них турботу, забезпечувати харчами і всім необхідним [12, 95]. Людина починає розуміти користь від старих людей і в передачі життєвого досвіду. З цього часу допомога старим людям стає такою ж автоматичною і рефлекторною, як і утримання вагітних жінок і дітей [8, 9].

В умовах завершення формування первіснообщинного устрою, який базувався на родовій власності на засоби виробництва, зрівняльному розподілі продуктів серед усіх членів роду, почали складатися сталі традиції матеріальної підтримки непрацездатних, а допомога нужденним здійснювалася за звичаєм. На цьому етапі розвитку у людей виникли релігійні уявлення і вірування, які також сприяли розвитку благодійництва. В епоху неоліту (її відносять до 8–3 тисячоліття до н. е.), з переходом людини виробляючих форм господарської діяльності — скотарства і землеробства, з’явилося більше можливостей для надання допомоги і утримання непрацездатних на фізіологічному рівні. Зазначимо, що в даний період розвитку суспільства старість, як і тимчасова непрацездатність, викликана дітонародженням та доглядом за дітьми, починають відноситися до підстав надання допомоги і общинного утримання. Захист родової общини надавався особливому колу осіб: дітям, вагітним жінкам і жінкам, які доглядали за немовлятами, непрацездатним дітям, хворим і старим. Ні одна із названих категорій осіб не мала жодних переваг, як вважає М. І. Полупанов, таке утримання виділялося в обсязі, достатньому і необхідному для збереження життєдіяльності названих вище індивідумів [13, 60].

По своїй сутності, на думку Р. І. Іванової та В. А. Тарасової, це була перша модель забезпечення, побудована без начал взаємності за знов надану працю роду, племені. Турбота про нужденних осіб лежала на всій общині. Засоби існування для них виділялися із загальної кількості продуктів, добутих працездатними членами родової общини. В результаті того, що це було утримання не в обмін за працю, воно виступало також як загальний колективний обов’язок, досить багаточисленної групи людей (роду, братрії, племені) [8, 9].

З настанням епохи міді і бронзи, а пізніше віку заліза значно зросла продуктивність праці, яка стала економічно вигідною. Це сприяло розвитку землеробства, скотарства, ремесла, які сформували умови для розпаду первіснообщинного ладу, виникнення держави і зародження нових форм допомоги, зокрема: сімейного забезпечення (після появи патріархальної сім’ї), опіки рабовласників чи феодалів, приватного благодійництва, а пізніше державного забезпечення (презирства).

Схожий шлях зародження благодійництва пройшли і наші предки. Витоки історії благодійництва в Україні слід шукати в зародженні процесів підтримки та взаємодопомоги у східнослов'янських племен, які перебували ще в стадії розвитку додержавного суспільства. Проведемо невеликий екскурс в історію і проаналізуємо, для кого воно призначалося, що вкладалося у зміст цього поняття, та визначимо основні форми допомоги і взаємодопомоги, які мали місце у первісному суспільстві.

Щоб вижити, наші пращури повинні були триматися гурту (невеликої відособленої общини), колективно працювати, вести спільне господарство, спільно боротися з природними катаклізмами та захищатися від зовнішньої небезпеки. Така відособлена група людей становила первісну родову общину. Найважливішим завданням такої групи було добування їжі та засобів для існування. Звичайно, що в такій общині не могли піклуватися про старих та немічних. Увага приділялася тільки матерям, що доглядали немовлят, вагітним жінкам і малим дітям. Спрацьовував інстинкт збереження роду. Необхідно зазначити, що предкам українців була властива лагідна вдача; серед рис характеру переважали гостинність, добросердечність, співчутливість [14, 15].

Близько 7 тисячоліття до н. е. на землях сучасної України завершується процес формування первіснообщинного ладу, який базується на общинній власності на засоби виробництва, зрівняльному розподілі продуктів серед усіх членів родових общин. Споріднені родові общини почали об'єднуватися в племена, які зайняли суміжні території і мали однаковий характер господарства, спільний побут, мову, вірування, звичаї тощо. З'явилося більше можливостей для утримання непрацездатних. Утримання хворих, калік, старих у цей час ще було надто обтяжливим для общин. Запаси продуктів були незначними, що часто викликало голод, з яким община не могла боротися. З переходом первісних людей, які населяли територію сучасної України, до виробляючих форм господарської діяльності (скотарства і землеробства), зросла продуктивність праці, що, в свою чергу, призвело до вироблення більшої кількості продуктів, необхідних для утримання членів общини. Община вже могла надавати деяку допомогу старим і немічним членам общини, змінювалось ставлення до вдів. З часом в житті стародавніх слов'ян особливого значення набула родова громада. Вона була органом місцевого самоврядування, до компетенції якого входили земельні переділи, оподаткування, судові справи, а також питання допомоги нужденним [14, 15].

На цьому етапі розвитку суспільства поступово почали складатися умови для виникнення держави. Але процес державотворення у східних слов'ян був тривалішим, ніж у інших народів, і тільки у IX сторіччі у наших предків почала формуватися ранньофеодальна держава. Східні слов'яни, на відміну від багатьох народів світу, в своєму розвитку не пройшли рабовласницький устрій і, відповідно, не мали державного утворення з рабовласницькою формою правління.

Матеріальна підтримка у стародавніх слов'янських общинах знайшла своє відображення у конкретних формах. Відомий український дослідник у галузі соціального забезпечення Сташків Б. І. вважає, що основними формами допомоги і взаємодопомоги у давніх слов'янських общинах були: культові форми допомоги і підтримки, общинно-родові форми допомоги й захисту в межах роду, сім'ї, поселення, господарські форми допомоги і взаємодопомоги [10, 298–300]. Такої ж думки дотримуються Бондаренко З. П. і Лях Т. Л.

На думку вказаних авторів, для кульгової підтримки характерними були різноманітні сакральні (тобто такі, що стосуються релігійного культу й ритуалу) атрибути, общинно-родова в межах роду, сім'ї та поселення господарська допомога. Прикладом кульгової підтримки було вшанування богів, формою якого були братчини; поклоніння древніх слов'ян кругу (колесу), що означало оберігання від злих духів. Поширеними у слов'ян були родові обряди шанування померлих предків.

Серед общинно-родових форм допомоги й захисту розрізнялися індивідуальні і колективні. Індивідуальну підтримку надавали людям похилого віку, сиротам, вдовам. До колективних форм відносили допомогу родині, громаді та цілому роду. Форми підтримки старих людей були різні. Одним із варіантів підтримки було спеціальне відведення їм земель, а якщо вони не могли зовсім працювати, то їх доглядала громада шляхом призначення на постій на декілька днів до різних членів громади, де вони отримували нічліг і харчування. На даному етапі сформувався і інститут допомоги дітям-сиротам. Їх всиновлювали члени родової общини, а також надавалася допомога від громади.

В основу господарської форми допомоги були покладені будь-які форми взаємодопомоги. Поширеними видами підтримки були наряди громадою для надання допомоги сім'ї в разі хвороби всіх працездатних членів сім'ї, толоки для спільного обробітку землі, будівництва хати, спільної заготівлі кормів для худоби тощо [14, 15]. На наш погляд, ці вчені прийшли до правильного висновку, який ми розділяємо.

На основі проведеного дослідження можна дійти таких висновків:

- прообразом соціального забезпечення було общинне утримання, яке ґрунтувалось на біологічних законах і було в значній мірі рефлексивним;
- на ранніх етапах первіснообщинного ладу тимчасова непрацездатність, викликана дітонародженням, необхідністю догляду за дітьми та відсутність відповідного рівня працездатності у дітей стали першими соціальними підставами для надання допомоги;
- в період розквіту первіснообщинного ладу захист родової общини надавався особливому колу осіб: дітям, вагітним жінкам і жінкам, які доглядали за немовлятами, непрацездатним дітям, хворим і старим;
- ні одна із категорій осіб не мала жодних переваг перед іншою, допомога надавалася в обсязі, достатньому і необхідному для збереження життєдіяльності;
- турбота про нужденних осіб лежала на всій общині. Це була перша модель забезпечення, при якій надання допомоги не пов'язувалося з трудовою діяльністю людини;
- основними формами допомоги і взаємодопомоги у древніх слов'янських общинах були: культові, общинно-родові (які в свою чергу розрізнялися на індивідуальні та колективні) та господарські форми, які згодом переросли в християнську модель допомоги і підтримки непрацездатних.

Література

1. Болотіна Н. Б. *Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні*. — Київ: Знання, 2005. — 381 с.
2. Астрахан Е. И. *Развитие законодательства о пенсиях рабочим и служащим*. — М.: Юридическая литература, 1971. — 215 с.
3. *История государства и права зарубежных стран. Част. 1. Учебник для вузов. 2—е изд., стер.* Под ред. проф. Крашенинниковой Н. А. и проф. Жидкова О. А. — М.: Издательская группа НОРМА ИНФРА. М, 1999. — 624 с.
4. Скакун О. Ф. *Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник*. — Харків: Еспада, 2006. — 776 с.
5. *Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. Под ред. Корельского В. М. и Перевалова В. Д.* — М.: Издательская группа НОРМА — ИНФРА. М, 1999. — 570 с.
6. *Юридична енциклопедія*. — Київ: Видавництво "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 2003. — 5 т. — 736 с.
7. Эфроимсон В. *Родословная альтруизма*. — Новый мир, 1971. — № 10. — 201 с.
8. Иванова Р. И., Тарасова В. А. *Предмет и метод советского права социального обеспечения*. М.: Изд-во МГУ, 1983. — 168 с.

